

Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji iz 1857.: Konceptija, metodologija i klasifikacija popisnih obilježja

BOŽENA VRANJEŠ-ŠOLJAN

Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Zagreb, Republika Hrvatska

U članku se na temelju izvorne građe i literature analizira prvi moderni opći popis stanovništva u Habsburškoj monarhiji iz 1857. godine. S tim u vezi autorica problematizira pitanje konceptije, metodologije i vrijednosti toga popisa kao povijesnog izvora. Članak razmatra povijesni kontekst u kojemu je popis bio proveden, a također prikazuje najvažnije populacijske teorije i popise iz protostatističkoga razdoblja.

Ključne riječi: Habsburška monarhija, prvi opći popis stanovništva iz 1857., povijesna demografija.

Uvod

Dana 31. listopada 2007. navršilo se 150 godina od prvoga općeg popisa stanovništva u Habsburškoj monarhiji. Taj se datum označava prekretnicom na području povijesne demografije i s njom povezanih srodnih znanosti. U ovom radu problematizirat će se vrijednost toga popisa kao izvora za istraživanja povijesti stanovništva, konceptija i metodologija koje su korištene u njegovoj izradi te klasifikacija popisnih obilježja. Usporedbom i analizom najvažnijih odrednica društvenog i gospodarskog razvoja u vremenu provođenja popisa, u radu će se pokušati odgovoriti na pitanje u kojoj je mjeri društveni razvoj utjecao na demografski razvoj u hrvatskim pokrajinama te kakvo je bilo značenje stanovništva u pojedinim područjima društvenog života. Istražit će se, također, kolika je bila uloga stanovništva u određenim djelatnostima, jesu li one, potaknute modernizacijom u drugoj polovini 19. stoljeća, dovele do bržeg rasta stanovništva i promjena u njegovim strukturama (biološkim, gospodarsko-socijalnim, obrazovnim). Rad će razmotriti razdoblje ranijih teorija i rasprava o stanovništvu te vrijednost i istraživačke mogućnost popisa iz tzv. austrijskoga protostatističkoga razdoblja.

Budući da su u razdoblju neoapsolutizma provedena dva popisa, osim navedenoga i popis iz 1850./51., u radu će najprije biti prikazani osnovni rezultati

toga popisa, poglavito oni koji se odnose na obilježja narodnosti po kojemu je taj popis ostao jedinstven u Monarhiji.

Popis iz 1857., unatoč svojim slabostima, važan je povijesni izvor u nastojanju da se ocrtta cjelovita društvena slika hrvatskoga društva u vrijeme neoapsolutizma. Popisni podaci pokazali su društvene strukture koje su se polako mijenjale u skladu s promjenama gospodarskih i političkih odnosa, prožetih interakcijom političkog sustava i snaga u Monarhiji s jedne strane te promjena političkog položaja hrvatskih pokrajina s druge strane. U vrijeme provedenja prvoga općeg popisa stanovništva 1857. hrvatski etnički prostor najvećim svojim dijelom našao se u zajedničkom državnom sklopu Monarhije, no vidno sputan centralističkim odlukama bečkog središta. Neoapsolutistički režim pokušao je jednoobraznim administrativnim mjerama provesti modernizaciju odozgo i izvana, no hrvatske zemlje u to vrijeme još nisu mogle postići izlazak iz tradicionalnih društvenih struktura čiji je nedjeljivi dio bilo i stanovništvo.

Kratak osvrt na populacijske teorije

Do kraja 17. stoljeća problem stanovništva bio je u neravnoteži između stopa rodnosti i stopa smrtnosti koja nije odgovarala stacionarnim ekonomskim prilikama te je prijetila prenaseljenost nekih područja. Početkom 18. stoljeća u nekim europskim područjima problem stanovništva postaje njegov manjak. U skladu s tim, države počinju poticati porast stanovništva svim sredstvima kojima su raspolagale. U toj politici podržavali su ih ekonomisti, poput Jeana-Baptista Colberta,¹ Williama Pettyja,² Richarda Cantillona,³ Josiaha Childa,⁴ Adama Smitha⁵ i drugih.⁶ Za njih je brojno i rastuće stanovništvo bilo najvažniji simptom bogatstva, njegov uzrok i bogatstvo samo, a smatrali su da ga posjeduje svaka država. Kad su gospodarske promjene i s njima povezan napredak u Europi doveli do ubrzanog rasta stanovništva, onodobnim je znanstvenicima to dalo povoda da detaljnije istražuju njegove uzroke. Istraživači su, koristeći se dostupnom dokumentacijom (najčešće matičnim knjigama ro-

¹ Jean Baptiste Colbert (1619.-1683.), francuski ekonomist, glavni ministar financija Luja XIV. Reformirao financije i porezni sustav u Francuskoj. Zagovornik merkantilizma, pravca u ekonomiji koji je sadržavao stimulativnu populacijsku politiku.

² William Petty (1623.-1687.), engleski liječnik i matematičar. U eseju *Rasprava o porezima i kontribucijama* iznio je tvrdnju „da malobrojnost ljudi znači siromaštvo“ te je veću gustoću stanovništva smatrao prednošću.

³ Richard Cantillon (1680.-1734.), engleski ekonomist, preteča fiziokrata, u svojoj raspravi *Ogledi o prirodni trgovine* povezao je učenje o razvoju stanovništva s gospodarskim razvojem.

⁴ Josiah Child (1630.-1690.), engleski ekonomist, predsjednik Istočnoindijske kompanije, vodeći zagovornik povećanja stanovništva koji je depopulaciju smatrao uzrokom osiromašenja zemlje.

⁵ Adam Smith (1723.-1790.), škotski ekonomist, autor prve političke ekonomije (*Bogatstvo naroda*). Ustvrdio je da bogatstvo države ovisi o broju proizvodnih radnika u ukupnom stanovništvu i njihovoj produktivnosti.

⁶ Opširan prikaz o navedenim autorima, nositeljima pojedinih populacijskih teorija vidjeti u: Alica WERTHEIMER-BALETIĆ, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb 1999., 61.-90.

denih i umrlih), prepoznali važne promjene u razvojnim procesima europskog stanovništva. Najvažnija promjena odnosila se na kontinuiran pad smrtnosti zbog iskorjenjivanja epidemije kuge koja je stoljećima pustošila Europu. Padu smrtnosti pridonijele su i različite higijenske i sanitarne mjere, napredak medicine, tržišni viškovi hrane i sl.

Međutim, populacionistički pristupi imali su u drugoj polovini 18. stoljeća, osim svojih pobornika, u nekim zemljama i žestoke protivnike. Najpoznatiji predstavnik antipopulacionističke struje bio je Thomas Robert Malthus.⁷ Malthus polazi od pretpostavke da između broja stanovnika i raspoloživih sredstava za život postoji dubok jaz jer se sredstva za život povećavaju aritmetičkom progresijom, a stanovništvo raste geometrijskom. Ta bi se razlika, prema Malthusovu mišljenju, trebala poništiti dobrovoljnim preventivnim preprekama (svjesno odustajanje ili odgađanje braka, seksualna apstinencija), ili pak sigurnim preprekama (ratovima, epidemijama, dječjim mortalitetom, gladi itd.). Bit Malthusove teorije o stanovništvu sastojala se u tome da siromaštvo objašnjava prenaseljenošću. Ubrzan gospodarski razvoj koji se događao tijekom industrijske revolucije izbacio je na površinu i mnogobrojne negativne naplavine kao što je, primjerice, kratkoročna nezaposlenost. Ona se javljala kad je ponuda radne snage bila veća od raspoloživih radnih mjesta što je među suvremenici izazivalo zabrinutost, a znanstvenike do skupa analitičkih tvrdnji, u 19. stoljeću poznatih kao maltuzijansko načelo stanovništva, no to je načelo doživjelo i mnogobrojne kritike.⁸

Podatke o brojčanom kretanju stanovništva iz vremena oblikovanja pojedinačnih teorija treba uzeti s oprezom jer tijekom 18. stoljeća nije bilo popisivanja stanovništva koje bi se sa sigurnošću i vjerodostojnošću moglo usporediti s rezultatima do kojih se došlo u 19. stoljeću.⁹ U prethodnim stoljećima znanstvenici su teoretizirali o stanovništvu bez znanja o statističkim činjenicama pa su njihovi radovi davali tek nepouzdana indikacije ili nejasne cjelovite dojmove. Ipak, rezultati tih istraživanja – poglavito radovi političkih aritmetičara – ugrađeni su u temelje kasnijih teorija stanovništva.

Prvi moderni popis stanovništva provela je Švedska 1749., međutim, općeprihvaćena znanstvena načela i metodologija modernih popisa razrađeni su gotovo stotinu godina kasnije – prilikom popisa stanovništva u Belgiji 1846.¹⁰ koji se ujedno smatra prvim modernim europskim popisom. Za izradu načela

⁷ Thomas Robert Malthus (1766.-1834.) svećenik, profesor povijesti i ekonomije na East India Collegeu u Haileyburyju u Engleskoj. Proslavio se objavom djela *Essay on the Principle of Population as it Affects the Future Improvement of Society* (1798.). U njemu je objasnio svoju temeljnu tezu. O tome usp. Vladimir SERDAR, *Uvod u statistiku stanovništva (Demografska statistika)*, Zagreb 1953, 3.; Joseph Alois SCHUMPETER, *Povijest ekonomske analize I*, 206.-227.; A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb 1999., 68.-80.

⁸ J. A. SCHUMPETER, *n. dj.*, 207.-208.

⁹ *Povijest 11. Doba prosvjetiteljstva (18. stoljeće)*. Biblioteka *Jutarnjeg lista*, Zagreb 2008., 547.

¹⁰ Usp. A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *n. dj.*, 47. Usp. također V. SERDAR, *Uvod u statistiku stanovništva*, Zagreb 1953., 5.-14.; ISTI, „Popis stanovništva u hrvatskim krajevima godine 1857.“, *Statistička revija* 2, 1951., 197.-208.

i metodologije koje su se od tada počele primjenjivati i u drugim zemljama, najveća zasluga pripada belgijskom statističaru Adolphu Queteletu.¹¹ Treba napomenuti da su u razvijenim državama u 19. stoljeću znanstvenici služili svom vremenu i rezonirali u sklopu postojećih institucija. Kao odgovor na sveprisutni društveni i gospodarski preobražaj, vlade europskih država vrlo brzo su počele osnivati statističke urede i komisije, a u mnogim zemljama osnivala su se statistička društva¹² sa svrhom prikupljanja i znanstvenog praćenja statističkih izvještaja. Iz njih su znanstvenici ne samo sređivali podatke i davali procjene o kretanju stanovništva, već su novoutemeljenim istraživačkim metodama dolazili do vlastitih teorijskih spoznaja u području populacijske struke.

Popisi protostatističkog razdoblja

Statistika stanovništva, kao najstarija grana statistike do prvoga modernog popisa iz 1857., bila je na prostoru Habsburške monarhije ograničena na prikupljanje demografskih podataka, najčešće u svrhu fiskalnih ili vojnih obavijesti. Do provođenja općih popisa stanovništva u pogledu upotrebljivosti i značenja statističkih podataka vladalo je u Habsburškoj monarhiji prilično šarenilo.¹³ U tzv. starokonskribiranim austrijskim zemljama prvi je popis proveden 1754., poznat kao terezijanski popis, s primarnom svrhom povećanja daća. Reskriptom Marije Terezije¹⁴ od 16. veljače 1754. popisi stanovništva trebali su se objavljivati svake treće godine, no popis za godinu 1757. nije proveden zbog sedmogodišnjega rata pa je sljedeći popis obavljen 1762. Popis se provodio u Štajerskoj, Koruškoj, Kranjskoj, Gorici i Gradiškoj, Tirolu, Lombardiji, Veneciji, Trstu, Voralbergu, Češkoj, Moravskoj i Šleskoj.

U Ugarskoj i pridruženim stranama izvršen je popis 1785. po načelima patenta iz 1777. za njemačko-austrijske nasljedne zemlje, poznat kao جوزefinski popis. Prije njegova provođenja izvršeno je numeriranje kuća. Cilj toga popisa bio je evidentiranje stanovništva sposobnog za vojsku. Popisni obrasci bili su na njemačkom jeziku, što je izazvalo mnogobrojne prosvjede. Budući da je cilj popisa bio i katastarska izmjera zemljišta, ugarsko plemstvo se bojalo da bi mogle biti ukinute njegove povlastice. Županije su prosvjedovale tražeći sazivanje sabora, „nastala je svugdje velika ogorčenost te je na Ugarsku i Hrvatsku trebalo baciti veliku vojsku, da se pod njezinom zaštitom izvrši careva naredba“.¹⁵ Unatoč svemu, popis je ipak proveden, a objavljeni rezultati 1787. bili su vrlo znakoviti. Ugarska, Erdelj i Hrvatska imale su zajedno 8,7 miliju-

¹¹ Adolphe Quetelet (1796.-1874.), matematičar i astronom. Bavio se teorijom vjerojatnosti. Unaprijedio je istraživačke metode u socijalnoj statistici i antropometriji.

¹² Kraljevsko statističko društvo osnovano je 1834., Američko statističko udruženje osnovano je 1838. Hrvatska je svoj prvi statistički ured dobila 1875.

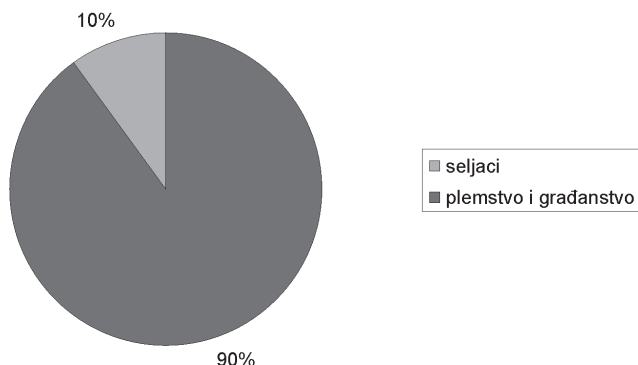
¹³ Od prvog popisa provedenog 1754. do prvoga općega modernog popisa 1850./51. provedena su u Habsburškoj monarhiji tri popisa (1762., 1785. i 1805.).

¹⁴ Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. Oktober 1857., Wien, 1859., III.

¹⁵ Popis žiteljstva i stoke od prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1883., 1.

na stanovnika. Najveći postotak stanovništva činili su seljaci, oko 90%, dok je ostatak, 10% dijelilo plemstvo i građanstvo. Svećeničkom staležu pripadalo je 20.000 osoba, a službenika i svjetovne inteligencije bilo je tek 5.000.¹⁶

Ugarska, Erdelj i Hrvatska 1787.

Potkraj 18. stoljeća u ozračju prosvjetiteljskih ideja, traganja za modernim konstitucionalizmom i suverenitetom naroda, istaknuti predstavnici prosvjetiteljstva nastojali su upozoriti na potrebu reformi u cilju stvaranja moderne države. Tako je, primjerice, Márton Schwartner 1789. objavio *Statistiku Kraljevine Ugarske*¹⁷ u kojoj je dao pregled stanovništva Ugarske i njegove podjele po regijama, nacionalnostima, zanimanjima, prihodima, uvjetima stanovanja i drugim važnim demografsko-gospodarskim obavijestima koje su poslužile kasnijim naraštajima reformatora.¹⁸

Popisni zakon koji je ugarski sabor donio 1802. (zakonski članak 2. *De populari ignobilitium conscriptione*), a po kojemu je 1805. proveden popis stanovništva, isključio je ne samo plemstvo i svećenstvo, već i vojsku, te je ujedno taj popis bio i posljednji. Jozefinski popis odigrao je pozitivnu ulogu poglavito zbog toga što su vlasti uvidjele višestruke koristi od tog načina prikupljanja podataka¹⁹ te je on tijekom i sljedećih desetljeća služio oblastima kao podloga za određivanje poreznih obveza stanovništva. Zabilježeno je da su oblasti od 1834. sastavljale porezne iskaze za onaj dio stanovništva koji je bio podložan

¹⁶ László KONTLER, *Povijest Mađarske. Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Zagreb 2007., 221.

¹⁷ Márton Schwartner (1759.-1823.), mađarski statističar, 1789. objavio je u Pešti na njemačkom jeziku djelo *Statistik des Königreichs Ungarn*.

¹⁸ L. KONTLER, *n.dj.*, 225.

¹⁹ O tome svjedoči dvorski dekret iz 1808. u kojemu, između ostaloga, stoji: „...cum conscriptionem popularem non tantum ad fines milit. Institutiones se alios etiam politicos calculos indispensabiliter necessariam esse nemo sane sit, qui non prespicat.“ Usp. Fran VRBANIĆ, „Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Razredi filologičko-historički i filozofičko-juridički*, knj. 52(1899), 23.

poreznoj obvezi. Za provedbu takvih popisa služili su i dijecezanski šematizmi ili različiti autori s vlastitim, često nepouzdanim podacima. Nakon popisa iz 1805. u Hrvatskoj će, osim na području Vojne krajine, proteći gotovo pola stoljeća do novoga općeg popisa stanovništva. U Vojnoj krajini popisi su se vršili prema vojnim kriterijima. Popisna naredba Dvorskoga ratnog vijeća iz 1814. određivala je da se u Vojnoj krajini svakih pet godina nakon žetve provede popis, s tim da se u svakoj međupopisnoj godini podaci ažuriraju.²⁰

Popis iz 1850./51. čijih se rezultata država odrekla

Nakon revolucionarnih događaja i sloma *proljeća naroda* uslijedilo je u Habsburškoj monarhiji razdoblje apsolutizma u kojemu su vladajuće strukture otvoreno pokazale da građansko-liberalni program u dogledno vrijeme neće biti moguće ostvariti. Oktroirani ustav iz 1849., „nastao temeljem vlastite carske moći i vlasti“ trebao je stvoriti „nerazdjeljivu i nerazrješivu austrijsku nasljednu monarhiju“.²¹ Ožujski ustav bio je zapravo odgovor Hrvatskom saboru na njegov liberalni četrdesetosmaški program koji je polazio od načela da se zakoni ne mogu izdavati bez sudjelovanja predstavnika naroda.²² Hrvatska je u tom nametnutom ustavu bila izjednačena s ostalim pokrajinama Monarhije, osim što joj je, kao Ugarskoj i Erdelju, priznat poseban položaj u poslovima pravosuđa. No i taj je status bio privremen, sa svrhom da se u pravosuđu što prije provede suglasje. Drugim riječima, da je oktroirani ustav potrajao, kompetencija hrvatskog sabora bi i u toj domeni prestala te bi on bio izjednačen s parlamentima zapadnoga dijela Monarhije.²³ U stanci koja je nastala između oktobra 1849. i proglašenja apsolutizma 1851., bečko je središte izvodilo pripreme za reformske zahvate u svim granama uprave po jedinstvenom obrascu, ne vodeći pritom računa o razlikama u razini gospodarskog i društvenog života pojedinih krunovina.

U sklopu sveobuhvatnih reformi koje su trebale omogućiti gospodarsku i društvenu preobrazbu cijele države, bečko je središte prišlo izradi evidencije zemljišta – katastra kao prijeko potrebne podloge za statističku evidenciju stanovništva. Taj je posao u Hrvatskoj i Slavoniji bio u nadležnosti političkih upravnih oblasti, ustrojenih na temelju naredbe austrijskog ministra unutarnjih poslova od 12. lipnja 1850.²⁴ Austrijska središnja vlada donijela je iste godine odredbu da se po popisnom zakonu starokonskribiranih zemalja popiše stanovništvo u Ugarskoj, Erdelju, Hrvatskoj i Slavoniji, Srpskoj Vojvodini, Te-

²⁰ Petar MATKOVIĆ, *Hrvatska i Slavonija u svojih duševnih odnošajih*, Zagreb 1873., 32.-33.

²¹ F. VRBANIĆ, „Rad hrvatskoga zakonarstva na polju uprave od god. 1861. do najnovijega vremena“, *Rad JAZU*, knj. XCIV, Zagreb 1889., 50.

²² Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860.*, Zagreb 1985., 15.

²³ F. VRBANIĆ, „Rad hrvatskoga zakonarstva na polju uprave od god. 1861. do najnovijega vremena“, 51.

²⁴ Isto, 75.

mišvarskom Banatu i Dalmaciji. Bečko središte smatralo je da će jednoobraznost statističkih podataka pridonijeti učinkovitosti administrativnih mjera koje će omogućiti modernizaciju države, po svemu sudeći, dekretima odozgo. Po tom je zakonu 1850./51. obavljen opći popis stanovništva. Početak popisa određen je za 1. veljače 1851., samo mjesec dana od početka rada nove državne uprave, a službeno je trajao do 13. kolovoza iste godine.²⁵ Obilježje politike apsolutizma moglo se vidjeti već po načinu i duljini vremena potrebnog za provođenje popisa. Tako je banski namjesnik Mirko Lentulaj u primjedbama Banskog vijeća o načinu popisa stanovništva izrazio zabrinutost „da će popis stoga, što će toliko osoba prisustvovati, s velikimi troškovi skopčan biti te da se po krunovinah kuće prije, nego se popis započne, po dotičnih poglavarstvih numeriraju, kao takodjer da se svako selo, bilo još tak maleno, poseb popiše i s drugimi neutielovi“.²⁶ Popisne jedinice bile su novoutemeljene podžupanije, a popis su obavljali oficiri. Na seoskom području podatke o ukućanima davali su seoski starješine, a suci i prisežnici potvrđivali su ispravnost njihovih navoda. Administrativni, politički i gospodarski uvjeti stvarali su mnogobrojne zapreke zbog kojih je u konačnici taj popis imao toliko manjkavosti da nije mogao pružiti pouzdane podatke. Jedna od ključnih manjkavosti je upravo vrijeme koje je bilo potrebno za njegovu provedbu. Ipak, popis stanovništva 1850./51. bio je po nečemu jedinstven – obuhvatio je podatke o narodnostima. Razloge toj „benevolentnosti“ treba tražiti u činjenici da su državne vlasti, poučene negativnim iskustvom snažnih nacionalnih pokreta četrdesetosme, oprezno dopustile izjašnjavanje o narodnosti, ujedno svjesne činjenice da su odjeci tih nacionalnih pokreta bili još uvijek svježiji. Stoga se očekivalo da će popis iz 1857., izrađen u apsolutističkom ozračju, izostaviti to obilježje. No, ni svi sljedeći popisi do kraja Monarhije nisu više iskazivali službene podatke o narodnostima.

Zbog mnogobrojnih manjkavosti koje je popis 1850./51. sadržavao, korisniku će i podaci o narodnostima biti znanstveno neupotrebljivi. Razlog je dijelom u pojmovnom razumijevanju obilježja narodnost, odnosno narod. U popisu se koristi nejasan, široko shvaćen pojam narodnosti u kojem je regionalni naziv često supstituirao pravo nacionalno obilježje, što se, kad je riječ o Hrvatskoj, može protumačiti kao poslijeilirsko razdoblje kolebanja u vezi s imenom naroda i jezika.²⁷ Već prije provođenja popisa objavljeni su statistički podaci o narodnostima Monarhije koji su korišteni u popisu iz 1851. Popisni obrasci sadržavali su mogućnost izjašnjavanja sljedećih narodnosti: Hrvati, Slavonci, Srbi, Nijemci, Mađari, Slovenci, Židovi, Česi, Cigani, Slovaci, Talijani, Dalmatinci, itd. Drugi bitan razlog zbog kojeg su podaci o narodnosti bili neupotrebljivi bio je taj da su se popisnici uglavnom proizvoljno držali napatka da se u rubriku narodnost upiše izričita izjava punoljetne osobe. Starješine kućnih zadruga davali su izjave u ime ukućana i malodobnih osoba često u skladu s

²⁵ M. GROSS, *n. dj*, 29.

²⁶ Tomislav MARKUS, *Korespondencija bana Jelačića i Banskoga vijeća 1848.-1850.*, Zagreb 1998., 493.

²⁷ M. GROSS, *n. dj*, 48.

uobičajenim regionalnim ili plemenskim izjašnjavanjem. U svakom slučaju, metodologija koja je primijenjena u pogledu narodnosti u popisu 1851. bila je veoma kontradiktorna. Ipak, unatoč spoznajama o brojnim manjkavostima i kontradiktornostima, i u kasnijim prigodnim pokušajima prikaza brojnog stanja narodnosti mnogi su se statističari u Monarhiji oslanjali na te iste podatke. Dobar primjer za to pruža austrijski statističar Karl Czoernig²⁸ koji donosi iskaze o narodnostima u pojedinim krunovinama na temelju podataka kojima je raspolagao prije popisa, a temeljili su se na njegovim etnografskim istraživanjima.²⁹ U svakom slučaju, ti su, po svemu sudeći shematizirani podaci o narodnostima, imali vrlo malo veze sa stvarnim brojčanim stanjem pa je i to bio jedan od razloga da podaci o narodnosti iz popisa 1851. nikada nisu službeno objavljeni.

Popis iz 1857. u duhu Silvestarskog patenta

Na pouzdanije informacije o brojčanim činjenicama koje se odnose na ukupno stanovništvo, skupljene u pravilnim vremenskim razmacima, moglo se u Habsburškoj monarhiji računati tek u vrijeme neoapsolutizma, kad je strogo centralizirani administrativni sustav takav pothvat mogao provesti. Stoga je i popis 1857. nosio obilježja modernog popisa koji je trebao zamijeniti dotadašnje različite vrste konskripcija ili pak djelomičnih popisa koji nisu obuhvaćali sve društvene skupine (plemstvo, svećenstvo, prosjake, skitnice i druge marginalne grupe). U tom je pogledu Habsburška monarhija uglavnom bila na razini razvijenih zapadnoeuropskih zemalja.

Pripreme za provođenje popisa započele su 1853. kada je pri Ministarstvu unutarnjih poslova formirano posebno povjerenstvo s ciljem da za budući popis izradi detaljan plan.³⁰ Tehnički uvjeti za provođenje ovoga popisa bili su općenito povoljniji nego kad se provodio popis 1850./51. Katastar je uglavnom bio izrađen, posao su vodili kotari (u prethodnom popisu teritorijalno znatno veće podžupanije), porezni uredi imali su sređenu evidenciju o poreznim obveznicima. Osim toga, popis iz 1857. kao izvor za demografska istraživanja zadovoljio je četiri važna uvjeta: trenutačnost, individualnost, sveobuhvatnost i periodičnost. Popisni rezultati provedeni su u tzv. kritičnom trenutku, u po-

²⁸ Karl Freiherrn von Czoernig, ravnatelj administrativne statistike u Beču. Napisao i priredio djela *Die Vertheilung der Voelkerstaemme und deren Gruppen in der Oesterreichischen Monarchie*, Wien 1856; *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie I-III*, Wien 1857. i *Statistisches Handbüchlein für die Oestereichische Monarchie*, Wien 1861.

²⁹ U svojim *Statističkim knjižicama* (Statistisches Handbüchlein...) Czoernig iznosi podatak o ukupno 1.337.010 Hrvata u pokrajinama Habsburške monarhije. Najviše ih je u Vojnoj krajini (540.922), zatim u Hrvatskoj i Slavoniji (537.880), Ugarskoj (120.092), Istri (88.016) itd. U rubrici *Slaveni* Czoernig posebno navodi Bugare, a posebno Srbe, Slavonce i Dalmatince! Usp. K. F. VON CZOERNIG, *Statistisches Handbüchlein*, 36.-39.; O tome također vidjeti M. GROSS, *n. dj.*, 48.-49.

³⁰ Opširan prikaz uvjeta i rezultata provođenja popisa 1857. vidjeti: V. SERDAR, „Popis stanovništva u Hrvatskoj 1857.“, *Statistička revija*, br. 2, 1951., 197.-208.; M. GROSS, *n. dj.*, 27.-59.

noć, 31. listopada 1857.³¹ Provođenje popisa s gledišta tzv. kritičnog trenutka bilo je važno za postizanje točnosti podataka. U članku 1. uputa ističe se da „opći popis ima zadaću saznati, izložiti i pregledno predočiti odnose stanja stanovništva zemlje, koji su najvažniji za državnu upravu“.³² Popisivanjem cjelokupnog stanovništva ispunjeno je načelo sveobuhvatnosti (gotovo 38 milijuna ljudi), domaće, prisutno i povremeno odsutno, a popisivali su se i stranci, u naknadnoj obradi svrstavani u posebne rubrike. U popisne listine redom su se upisivali svi ukućani u jednom stanu. Osim imena i prezimena, u popisnicu su se upisivala sljedeće glavne skupine obilježja:³³

- godina, mjesec i dan rođenja za muškarce između 14 i 20 godina, a za druge samo godina;
- vjera;
- zanimanje;
- bračno stanje;
- mjesto pripadnosti;
- oznaka je li osoba prisutna ili odsutna
- mjesto gdje se odsutna osoba nalazi.

Kao što je već napomenuto, važna razlika između popisa 1851. i 1857. bilo je obilježje narodnosti i jezika koje je drugi popis izostavio. Uzrok toj činjenici nalazi se u političkim načelima na kojima je počivao neoapsolutistički režim. Njegov je prioritet bio materijalni uspon države, centralizirana vlast uz depolitizaciju najširih društvenih slojeva, pri čemu je uvođenje njemačkog jezika u javni život automatski negirao mogućnost izjašnjavanja o materinjskom jeziku. Režim se oslanjao na vojsku, policiju i birokraciju s ciljem stvaranja jednoobraznih pokrajina u kojima će s vremenom nestati njihove historijske osobnosti.³⁴ Zato ne čudi da su organizatori popisa u predgovoru *Statističkog pregleda* pružili javnosti proziran razlog zbog kojega obilježje narodnosti u popisu nije istraženo.³⁵

³¹ U 10. točki uputa za popunjavanje popisnih obrazaca stoji napomena: „Die Volkzahlung nach dem Stande vom 31. Oktober zu geschehen hat, so ist der Anzeigezettel nach dem Stande, wie er am letztem Oktober war, auszufüllen; haben sich Aenderungen im Laufe dieses Tages selbst ergeben, so ist der Stand der letzten Stunde dieses Tages anzugeben.“ Usp. *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zahlung vom 31. Oktober 1857.*, Wien 1859., XVIII.

³² *Statistische Übersichten*, XVI

³³ *Isto*, V.

³⁴ M. GROSS, *n. dj.*, 15.

³⁵ U predgovoru *Statistische Übersichten* (str. VII.) stoji sljedeće obrazloženje: „Kod posljednjeg popisa stanovništva u godini 1850./51. učinjen je također pokušaj u Ugarskoj, Sedmogradskoj, Hrvatskoj i Slavoniji, u Srpskoj Vojvodini s Temišvarskim Banatom, da se izvide i narodnosni odnosi stanovništva, ali je već tada praksa pokazala da popis stanovništva sam po sebi teško može biti prikladan put da to pitanje dovede do zadovoljavajućeg rješenja. Zbog toga se pri izradi nacrtu za popis stanovništva odustalo od namjere da se popisom obuhvati narodnost ili jezik stanovništva, tim više što rješenje tog pitanja na drugi način podliježe daleko manjim dvojabama i u svakom slučaju pruža rezultate koji se mogu bolje upotrijebiti.“

Načelo periodičnosti, objavljeno u propisima za provođenje popisa stanovništva, predviđalo je da će se popisi ponavljati u razmaku od šest godina, no to je načelo demantirala politička stvarnost. Zbog dualističkog preustroja Monarhije sljedeći popis proveden je 1869., dakle nakon punih 12 godina, a 11 godina je trebalo proći do sljedećeg, provedenog 1880. Načelo periodičnosti postignuto je tek 1880., od kada se popis stanovništva ponavljao u pravilnim desetogodišnjim razmacima (1880., 1890., 1900. i 1910.). Čini se da je na tu odluku utjecao i zaključak međunarodnoga statističkog kongresa, održan 1872. u Petrogradu, gdje su utvrđena načela provedbe popisa stanovništva.³⁶ Mnogobrojne administrativno-teritorijalne promjene u međupopisnim razdobljima tijekom 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji istraživaču uvelike otežavaju mogućnosti komparativne analize na temelju sukcesivnosti. Osim najvažnije teritorijalne promjene u vezi s inkorporiranjem vojnokrajiskog područja u civilno, promjene su se događale u vezi s administrativnim oblastima – županijama, podžupanijama te osobito kotarima koji u razdoblju apsolutizma dobivaju širok djelokrug političkih, sudskih i financijskih nadležnosti.

Nova upravna organizacija Habsburške monarhije počivala je na Silvestarskom patentu iz 1851. iz kojega su odlukom Ministarstva unutarnjih poslova, pravosuđa i financija 3. 6. 1854.³⁷ Hrvatska i Slavonija činile jedinstveno upravno područje Namjesništva u Zagrebu. Područje Vojne krajine bilo je isključeno i podređeno vrhovnoj vojnoj komandi u Beču. Upravno područje Namjesništva u Zagrebu obuhvaćalo je pet županija. Zagrebačka županija imala je 14 tzv. vanjskih i jedan gradski kotar (Karlovac). Varaždinska županija obuhvaćala je 13 vanjskih kotara i tri gradska (Križevci, Koprivnica i Varaždin). Požeška je županija imala sedam vanjskih i jedan gradski (Požega) kotar. Osječka županija imala je šest vanjskih i jedan gradski (Osijek) kotar, Riječka također šest vanjskih kotara i dva gradska (Rijeka i Bakar).

Dalmacija, ožujskim ustavom 1850. proglašena posebnom krunovinom austrijske carevine je i u razdoblju neoapsolutizma uglavnom zadržala jednak upravno-politički status. Uz glavni grad krunovine, Zadar, postojala su četiri okruga: zadarski, splitski, dubrovački i kotorski. Istra je spadala pod Namjesništvo u Trstu, osnovano 1850. umjesto ukinutog Gubernija za Primorje, a administrativno se nalazila u austrijskoj krunovini Primorje (Küstenland), koja je bila podijeljena u dva okruga: gorički i istarski, s Trstom kao glavnim gradom krunovine. Uz središnji kotar Pazin, istarski je okrug obuhvaćao sljedeće gradove i otoke: Buje, Buzet, Cres, Koper, Krk, Labin, Mali Lošinj, Motovun, Novigrad, Poreč, Piran, Pulu, Rovinj, Vodnjan i Volosko.

³⁶ V. SERDAR, *Popis stanovništva*, 200.

³⁷ Ivan BEUC, *Povijest institucija državne vlasti kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb 1985., 266.

Istraživačke mogućnosti i ograničenja popisa iz 1857.

Popis stanovništva iz 1857. trebao je poslužiti kao važan instrument - ili bolje reći poluga - u stvaranju unitarne države, Gesamtstaata. Premda je dao ograničen pregled podataka, njegova praktična vrijednost je u činjenici da se na jednome mjestu nalaze jednoobrazni, samim tim i usporedivi statistički podaci o stanovništvu za hrvatske pokrajine. Na taj način omogućuje se uvid u demografske događaje u sklopu širih društvenopolitičkih događaja u regiji. Može se stoga zaključiti da nam ti podaci pomažu pri analizi i rekonstrukciji prošle stvarnosti. Podaci su također upotrebljivi i pri komparaciji s ostalim područjima (krunovinama) Monarhije. Međutim, pri dobivanju vjerodostojnih rezultata, impostiranih na statističkoj komparaciji, suočavamo se s velikim, katkad i nepremostivim teškoćama. Tiču se ponajprije samih statističkih podataka, skupljenih u popisu koji, prema riječima J. Schumpetera, „moraju imati životnu važnost, to jest, nemoguće ih je razumjeti a da ne razumijemo kako su oni sakupljeni“.³⁸ Drugim riječima, nemoguće je dobiti relevantne obavijesti bez razumijevanja metoda s pomoću kojih je popis izvršen. Kad je, primjerice, u popisu 1857. riječ o obilježju zanimanje, primijenjena definicija ekonomske i socijalne strukture (djelatnosti aktivnih i uzdržanih osoba) nije usporediva u sljedećim popisima jer je već popis iz 1869. imao drukčiju metodologiju zvanja i zanimanja i dvostruko veći broj obilježja, da ne spominjemo popise od 1890. pa nadalje. Zbog svih tih činjenica popis iz 1857. tek na razini nekih obilježja (podaci o prirodnom i mehaničkom kretanju, dobnim strukturama, vjeri) ostaje polazna točka za povijesnu analizu, primijenjivu metodom serijalne historiografije. Imajući u vidu te spoznaje, pogledajmo koje segmente popisnih rezultata možemo iskoristiti u istraživanju povijesti razvoja stanovništva hrvatskih pokrajina.

Među najvažnije podatke koji pružaju popisi stanovništva jesu ukupan broj stanovnika i njegova teritorijalna raspodjela. Pitanje definiranja ukupnog stanovništva uglavnom se rješava načelom prisutnog (de facto), odnosno načelom stalnog, rezidencijalnog (de iure) stanovništva.³⁹ Popis iz 1857. proveden je po koncepciji stalnog stanovništva, što znači da su u ukupno stanovništvo spadale sve osobe koje su na području određene krunovine u Habsburškoj monarhiji imale mjesto stalnog boravišta, bez obzira na to jesu li u trenutku popisa (u tzv. kritičnom trenutku) bile prisutne ili ne. To je ujedno i jedini popis u Monarhiji koji je izrađen po koncepciji stalnog stanovništva, svi ostali popisi provedeni su po načelu prisutnog stanovništva.⁴⁰

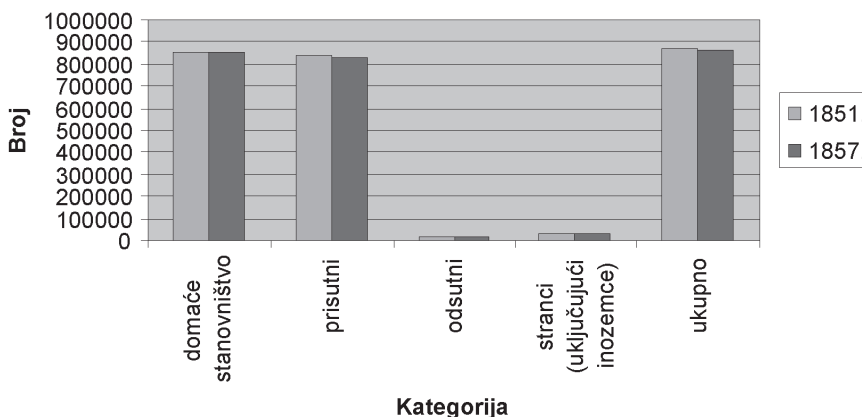
³⁸ J. A. SCHUMPETER, *Povijest ekonomske analize I.*, 12.-13.

³⁹ Dok se prisutnim stanovništvom na jednom području smatraju sve osobe koje su u kritičnom času popisa bile prisutne na tom području, bez obzira na to imaju li tu stalan boravak ili ne, stalnim stanovništvom smatraju se sve one osobe koje su na tom području imale mjesto stalnog boravišta, bez obzira na to jesu li u trenutku popisa bile prisutne ili ne. Usp. A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *n. dj.*, 195.; V. SERDAR, *Uvod u statistiku*, 15.

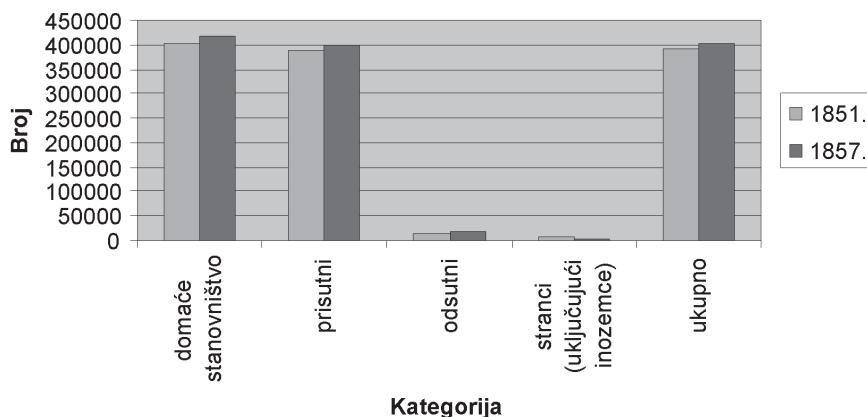
⁴⁰ Usp. Mirko KORENČIĆ, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971.*, Zagreb 1979., 9.

Kad je riječ o ukupnom stanovništvu u hrvatskim pokrajinama, popis 1857. pruža tek djelomice mogućnost uspoređivanja podataka s popisom iz 1851. i to za civilnu Hrvatsku i Slavoniju te Dalmaciju, no ne i za Vojnu krajinu i Istru.⁴¹ Na temelju tih podataka možemo vidjeti realno kretanje stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji te Dalmaciji u međupopisnom razdoblju (1851.-1857.), prikazano u sljedećem grafu i tablici br. 1.

Hrvatska i Slavonija

Dalmacija

⁴¹ Popis 1857. daje usporedne podatke o stanovništvu pojedinih krunovina s popisom 1850./51. Podaci za 1851. za Istru uključeni su u krunovinu Küstenland koja uz istarsko okružje obuhvaća još Gradišku (Trst) i područje Gorice. Podaci o stanovništvu Vojne krajine za 1851. također su iskazani ukupno za Hrvatsko-slavonsku i Srpsko-banatsku krajinu u kojoj se tada nalazila petrovaradinska pukovnija. Usp. *Statistische Übersichten*, 51., 125., 133., 181.

Tablica. br. 1. Međupopisno kretanje stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji i Dalmaciji

Hrv i Slav.	1851.	1857.	Dalmacija	1851.	1857.
domaće stan.	852.242	851.516	domaće stan.	402.646	415.628
prisutni	839.717	831.864	prisutni	387.952	399.089
odsutni	12.525	19.652	odsutni	14.694	16.539
stranci (uključ. inozemce)	28.739	33.145	stranci (uključ. inozemce)	5.763	5.410
Ukupno	868.456	865.009	Ukupno	393.715	404.499

Kao što se može vidjeti, međupopisna promjena stanovnika na području civilne Hrvatske i Slavonije pokazuje stagnaciju, odnosno smanjenje, a u Dalmaciji povećanje ukupnog broja stanovnika. Apsolutni pad od 3.447 (-0.4%) osoba u Hrvatskoj i Slavoniji bio bi i veći da u međupopisnom razdoblju nije bilo povećanog useljavanja stranaca (4.406). U Dalmaciji je ukupno stanovništvo zabilježilo određen porast koji je u apsolutnom iznosu iznosio 10.784 ili nešto iznad 2.6%, pri čemu je ostvaren manji broj stranaca u odnosu na 1851. (-353). Imajući na umu temeljne teorijske postavke o etapnom procesu demografske tranzicije,⁴² već bi navedeni podaci o stagnirajućem ili vrlo malom porastu stanovništva sugerirali zaključak da na tim prostorima nije započela ni rana podetapa demografske tranzicije, a to je pad stopa smrtnosti. No, zaključak će biti potrebno „učvrstiti“ i drugim relevantnim pokazateljima koji nam se u ovom popisu nude.

Podaci o odsutnima daju sliku prostorne pokretljivosti stanovništva nekog područja. U civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji, gledajući po županijama, najviše odsutnih 1857. bilo je u Varaždinskoj (5.524), Zagrebačkoj (5.608) i Riječkoj županiji (4.492), najmanje u Osječkoj (1.997) i Požeškoj (1.340) županiji.⁴³ U Dalmaciji imamo sljedeću sliku: najviše odsutnih osoba je u splitskom (5.855), kotorskom (3.977) i dubrovačkom okružju (3.857), a najmanje u zadarskom (2.543).⁴⁴

U hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini najviše odsutnih bilo je u Ličkoj (4.142), Ogulinskoj (2.596) i Otočkoj (1.474) pukovniji, a najmanje u Brodskoj (332) itd.⁴⁵ U Istri je najviše odsutnih bilo u Voloskom (2.537), Malom Lošinj (1.477), Rovinju (997) i Pazinu (877), a najmanje u Vodnjanu (71) i Puli (60).⁴⁶ U odnosu na prisutno stanovništvo, proporcionalno najviše odsutnih imale su Istra, 4,6% i Dalmacija 4,0%, zatim Hrvatska i Slavonija 2,3%, a najmanje je odsutnih, samo 1,9%, u Vojnoj krajini. Kao što se može vidjeti iz tablice br. 2 i na pripadajućem grafu, pokretljivost stanovništva bila je općenito niska,

⁴² Donald T. ROWLAND, *Demographic methods and Concepts*, New York 2003., 16.-18.

⁴³ *Statistische Übersichten*, 123.

⁴⁴ *Isto*, 49.

⁴⁵ *Isto*, 175.

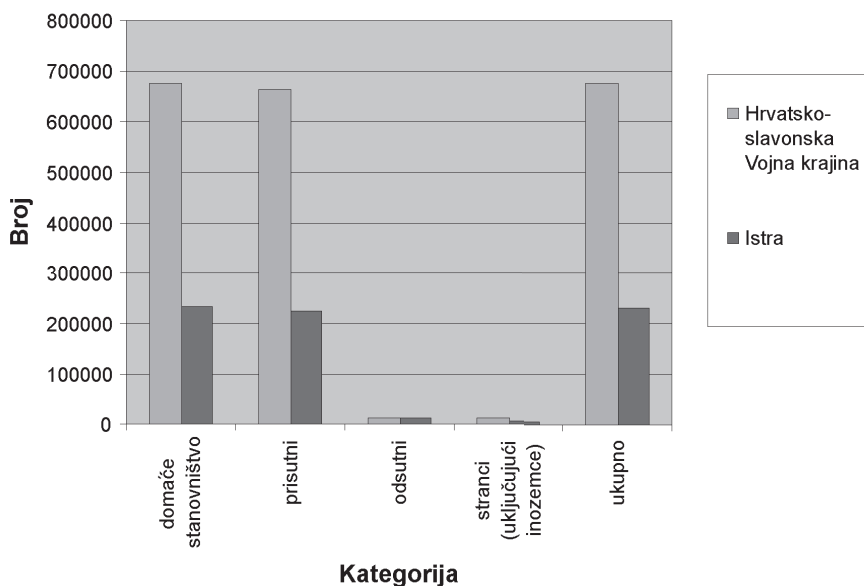
⁴⁶ *Isto*, 131.

osobito u usporedbi s razvijenim krunovinama, poput Donje Austrije, gdje je u odnosu na Vojnu krajinu bila šest puta veća, iznosila je gotovo 13%.⁴⁷

Tablica br. 2. Stanovništvo Hrvatsko-slavonske vojne krajine i Istre 1857.

Hrvatsko-slavonska Vojna krajina	1857.	Istra	1857.
domaće stan.	675.817	domaće stan.	234.872
prisutni	663.147	prisutni	224.083
odsutni	12.670	odsutni	10.789
stranci (uključ. inozemce)	11.717	stranci (uključ. inozemce)	6.245
Ukupno	674.864	Ukupno	230.328

Stanovništvo Hrvatsko-slavonske vojne krajine i Istre 1857.

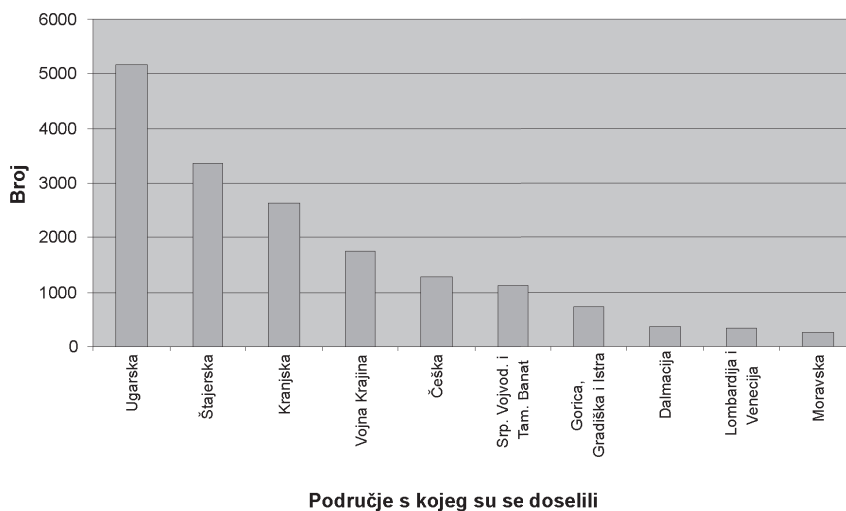

Popis 1857. daje podatke i o osobama koje u zatečenom području nisu bile zavičajne, uključujući tzv. inozemce. Osim demografskog, useljavanje stranog stanovništva u pravilu uključuje i analizu društveno-gospodarskog aspekta migracija jer je s njim u uskoj vezi. Iako ne možemo u cjelini primijeniti model

⁴⁷ Isto, 197.

karakterističnih faza migracije, poznatih pod nazivom migracijska tranzicija,⁴⁸ koje se događaju paralelno s modernizacijom društva, podaci o strancima pokazuju dijelom i društvenopolitički kontekst u kojemu se događa apsolutistički režim. Doseljavanje stranaca, posebno stranih činovnika, bio je dio zacrtanog programa središnjih vlasti o provedbi moderne uprave. Taj se trend najviše uočava na hrvatsko-slavonskom civilnom području gdje je 1857. bilo više od 33.000 nezavičajnih osoba. Na drugom je mjestu vojnokrajiško područje s 11.717 stranaca, dok je u Dalmaciji i Istri, kao što pokazuju podaci u prethodnoj tablici, njihov broj znatno niži. Međutim, osim činovnika koji su se doseljavali sa svojim obiteljima, u Hrvatsku i Slavoniju dolazili su i drugi socijalni slojevi – obrtnici, trgovci, radnici i seoska ili gradska služinčad. Pogledajmo iz kojih krajeva dolaze stranci u Hrvatsku i Slavoniju. Brojčano ih je najviše iz Ugarske (5.169), Štajerske (3.377), Kranjske (2.623), Vojne krajine (1.759), Češke (1.287), Srpske Vojvodine i Tamiškog Banata (1.131), Gorice, Gradiške i Istre (734), Dalmacije (359), Lombardije i Venecije 330, Moravske (265), itd.⁴⁹

Stranci u Hrvatskoj i Slavoniji

Kao što se može vidjeti na prethodnom grafu, osobito su brojni pogranični doseljenici iz Kranjske i Štajerske. Iako nam nedostaje detaljnija činjenična dopuna, motivi doseljavanja su manje-više poznati, a kretali su se u širokom

⁴⁸ Američki geograf W. Zelinsky izradio je 1971. tipologiju tranzicije u području migracija, povezavši je s industrijalizacijom društva, odnosno s procesom demografske tranzicije. Usp. D. T. ROWLAND, *n. dj.*, 391.

⁴⁹ *Statistische Übersichten*, 124.

rasponu osobnih, obiteljskih ili državnih planova i interesa, obuhvaćajući pritom gotovo sve grane djelatnosti: državne službe, sitno poduzetništvo, trgovinu, obrt, rad u drvenoj industriji, posluživanje u gradskim i seoskim kućama i sl. Mogućnost da se zaposle kao činovnici vjerojatno je privukla dobar dio školovanih nižih oficira iz Vojne krajine. Zacijelo su jednaki motivi privukli i stanovnike Češke, dok se brojnost vojvođanskih doseljenika može tumačiti pograničnim kontaktima u vezi s podjelom Srijema ili činjenicom da su vlasnici zemljoposjeda imali parcele s obje strane granice.⁵⁰ U svakom slučaju, u razdoblju neoapsolutizma vidljiva je lagana dinamičnost ukupnog kretanja stanovništva, više povezana s političkim funkcijama, a manje s gospodarskim.

Osim što čini kvalitativnu razliku između prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva, migracijska komponenta utječe na broj stanovnika i njegove strukture koje nakon određenog vremena povratno djeluju na pojedine sastavnice bilo prirodnog, bilo mehaničkog kretanja.⁵¹ Utjecaj useljavanja nezavičajnog stanovništava u Hrvatsku i Slavoniju u vrijeme neoapsolutizma dobiva dodatnu dimenziju jer je bilo inducirano i vanjskim čimbenicima. Najviše nezavičajnih stanovnika imale su slavonske županije (Osječka i Požeška – oko 4% od ukupnog stanovništva) i Riječka županija (4,2%), a najmanje Varaždinska (2,8%).⁵² No učinci useljavanja nezavičajnih stanovnika još su vidljiviji u gradovima koji tada postaju administrativna središta oblasti i središta privrednih djelatnosti. U njima je i koncentracija stranog stanovništva bila znatno veća. Stoga u tablici br. 3 i pripadajućem grafu pogledajmo koliki je bio udio doseljenih stanovnika 1857. u ukupnom stanovništvu gradova Hrvatske i Slavonije koji su ujedno i središta županija: Zagreba, Rijeke, Osijeka, Varaždina i Požege.⁵³

Tablica br. 3. Udio doseljenih u ukupnom stanovništvu gradova Hrvatske i Slavonije 1857.

1857.	Ukupno stanovništvo	Broj doseljenih	% udio doseljenih
Zagreb	16.657	4.263	25.60
Rijeka	15.319	2.628	17.15
Osijek	13.883	1.686	12.14
Varaždin	8.978	2.364	26.33
Požega	2.743	669	24.38

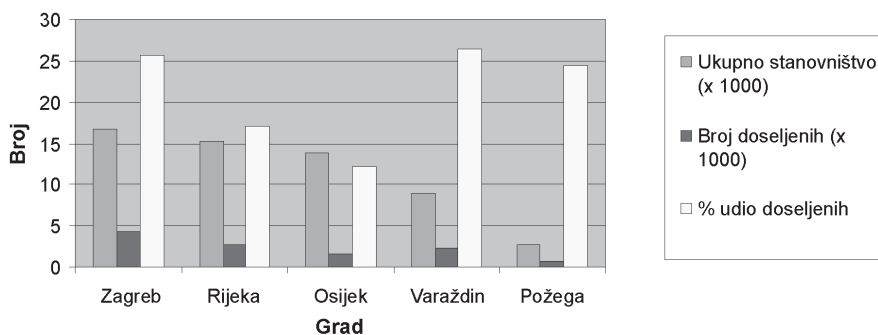
⁵⁰ M. GROSS, *n. dj.*, 37.

⁵¹ A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *n. dj.*, 201.

⁵² *Statistischen Übersichten*, 123.

⁵³ *Statistische Übersichten*, 119.-120.

Udio doseljenih u ukupnom stanovništvu gradova Hrvatske i Slavonije 1857.

Izneseni podaci pokazuju da je proporcionalno najveći udio nezavičajnih stanovnika imao grad Varaždin, zatim Zagreb i Požega, dok je najniži udio imao grad Rijeka i Osijek. Velika razlika između Varaždina i Požege s jedne strane te Osijeka i Rijeke s druge strane ne može se jednostavno protumačiti, osim pretpostavkom da su Varaždin i Požega bili privlačna središta za obrtni i trgovačke pothvate. Relativno visok postotak nezavičajnih stanovnika potencira dojam o velikom brojčanom rastu tih gradova, no on se može lako srušiti uvidom u ukupno stanovništvo. Brojčano, 1857. Varaždin nije dosegao 10.000, a Požega niti 3.000 stanovnika. Kao što se vidi, Zagreb, Rijeka i Osijek premašuju 10.000 stanovnika te su ujedno i jedini „veliki“ gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Za usporedbu, Beč je iste godine imao 476.222, Pešta 131.705, Prag 142.588, Venecija 118.172, Trst 65.874 itd. Ipak, bilo je glavnih gradova i s manje stanovnika od Zagreba, primjerice, Košice (16.417), Innsbruck (14.224), Opava (13.861), Klagenfurt (13.479). Na začelju, sa skromnih 7.580 stanovnika, bio je Zadar kojemu se u međupopisnom razdoblju od 1850. do 1857. stanovništvo povećalo za samo 25 osoba!⁵⁴ U Vojnoj krajini situacija je u pogledu urbanizacije bila još nepovoljnija. U slobodnim krajiškim gradovima (vojni komuniteti) 1857. živi tek 13.973 stanovnika, od kojih je najveći Petrinja s 2.908 stanovnika.⁵⁵ Useljavanje stranaca u taj vojni komunitet u vrijeme neapsolutizma obilježili su Česi, doseljeni iz okolice Praga, Plzena i Egera. Među njima prevladavaju obrtnici, glazbenici, učitelji, liječnici. Zanimljivo je da sve važnije poslove i funkcije petrinjskoga vojnog komuniteta obnašaju nezavičajni stanovnici ili stranci.⁵⁶

⁵⁴ Isto, 70.

⁵⁵ Isto, 174.-175.

⁵⁶ Usp. Ivica GOLEC, *Vojni komunitet Petrinja kao gospodarsko i prosvjetno kulturno središte banske krajine (1777.-1871.)*, Sisak 2003., 174.-175.

Međutim, za stvarni napredak hrvatskih pokrajina važniji problem od formalne veličine gradova bilo je pitanje njihova funkcioniranja i stvaranja uvjeta za industrijalizaciju. Novo uređenje gradova promijenilo je status i nadležnost gradskih uprava. Naime, do 1850. gradovi su djelovali kao posebni municipiji, s vlastitim magistratom i vlastitom sudbenošću. Zakonske odredbe iz 1850. i 1851.⁵⁷ gradovima su ostavile samo upravne funkcije uz pojačan nadzor viših tijela uprave. Gradskog načelnika birao je doduše magistrat, ali ga je morala potvrditi kruna, odnosno vlada.⁵⁸ Osim promjene u načinu funkcioniranja gradova, apsolutizam je odbacio ideju općinske autonomije u kojoj bi građani sudjelovali u donošenju važnih, životnih odluka te su općinske uprave djelovale isključivo kao oblasti. Uređenje i funkcioniranje općina bio je nametnuti austrijski obrazac, neprovediv u Hrvatskoj i zbog teškoća u procesu preobrazbe zemlje nakon ukidanja feudalnog sustava. Može se, dakle, zaključiti da upravna organizacija i u segmentu uređenja gradova i općina nije uspjela dati zakonsku podlogu za njihov brži gospodarski, a time i društveni rast. Kako je proces industrijalizacije hrvatskih pokrajina sredinom 19. stoljeća još uvijek bio nizak, a usto i nesimetričan, niti proces urbanizacije koji ga prati nije mogao doseći razinu razvijenijih krunovina. Zato su gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji (osim Rijeke) još uvijek nosili poljoprivredni pečat, a obrisi tvorničkih dimnjaka, popločanih ulica, javnih zgrada i električne rasvjete koji su krasili europske metropole, mogli su se vidjeti jedino u Rijeci, prije svega zahvaljujući intenzivnom investiranju stranog kapitala. Dok je Rijeka već sredinom 19. stoljeća imala uvjete za industrijalizaciju i privlačenje i zapošljavanje radne snage, o Zagrebu u isto vrijeme možemo pročitati sljedeće: „Teška apsolutistička vremena, utučenost i apatija nakon skršene revolucije, kao da su se odrazili i na vanjskom izgledu grada. Za nj kao da nova centralistička uprava mnogo ne mari kad vrhovni župan zagrebački mora 1850. opominjati gradskoga načelnika zbog nečistoće ulica, lošega taraca, neurednih kanala i ostalog...“⁵⁹ Općenito je u hrvatskim zemljama razina urbanizacije bila više nego skromna pa će proces sporog povećanja stanovništva pratiti hrvatske gradove i nekoliko sljedećih destljeća bez obzira na to što se formalno povećao broj naselja s preko 2.000 stanovnika.⁶⁰ Gledajući u cjelini, niska razina urbanizacije svjedoči o statičnoj slici društvenih i gospodarskih odnosa u Hrvatskoj i Slavoniji krajem 50-ih godina 19. stoljeća.

Podaci o rođenima i umrlima, dobnoj i rodnoj strukturi te bračnom stanju pokazuju da u svim hrvatskim pokrajinama, osim u Dalmaciji, u promatranom razdoblju niti u jednoj sastavnici prirodnog kretanja još nema simptoma početka demografske tranzicije. Međutim, za čvrst zaključak bilo bi potrebno usporediti podatke u duljem razdoblju. No, i jedno desetljeće promatranja

⁵⁷ Privremeni općinski red za glavni grad Zagreb i Osijek od 7. 9. 1850. te banska naredba od 19. 8. 1851. za sve ostale gradove s uređenim magistratom i trgovišta. Usp. I. BEUC, n. dj., 265.

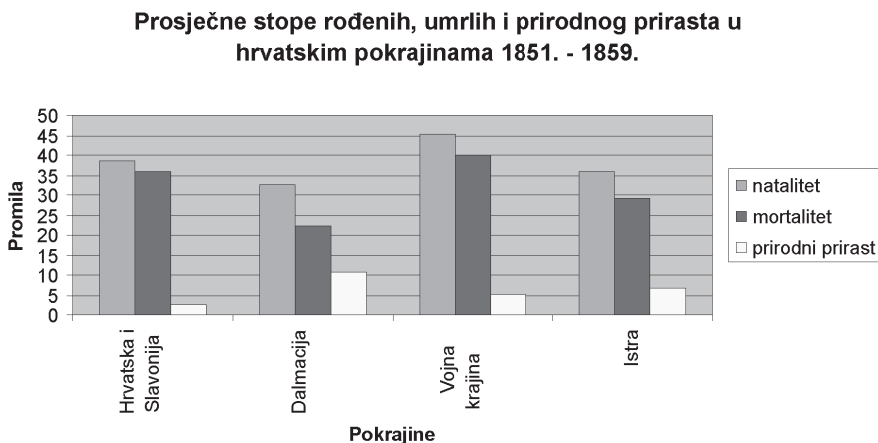
⁵⁸ I. BEUC, n. dj., 265.

⁵⁹ Franjo BUNTAK, *Povijest Zagreba*, Zagreb 1996., 752.

⁶⁰ Takvih je naselja 1851. bilo 26, a 1857. godine 132. U odnosu na 1851. broj gradova 1857. ostaje isti (9), ali se povećao broj trgovišta s 47 na 53. *Statistische Übersichten*, 125.

može dati prilično izoštrenu sliku o stanovništvu koje još uvijek nije ušlo u etapu vidljivih demografskih promjena.

Kako su se kretale prosječne stope nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta za pojedine pokrajine u razdoblju 1851. - 1859. pokazuju graf i tablica br. 4.⁶¹

Tablica br. 4. Prosječne stope rođenih, umrlih i prirodnog prirasta u hrvatskim pokrajinama 1851.-1859.

stope (u %)	Hrvatska i Slavonija	Dalmacija	Vojna krajina	Istra
nataliteta	38.50	32.76	45.06	35.77
mortaliteta	35.84	22.14	39.87	29.11
prirodnog prirasta	2.66	10.62	5.19	6.66

Desetogodišnji prosjek stopa nataliteta pokazuje da je u svim hrvatskim pokrajinama rodostop premašivala mortalitet te da je najvišu prosječnu stopu nataliteta imala Vojna krajina, a najnižu Dalmacija. Ritam umiranja oscilirao je od prosječno visokih, gotovo 40‰ u Vojnoj krajini do prosječnih 22‰ u Dalmaciji. Prirodni prirast prosječno je najviši u Dalmaciji, a najniži u Hrvatskoj i Slavoniji. Međutim, u pojedinim godinama i rađanje i umiranje imali su svoje ekstreme pa je tako, primjerice 1857., stopa nataliteta u Vojnoj krajini premašivala 56‰, a stopa mortaliteta 1854. čak 52‰! U Hrvatskoj i Slavoniji također je bilo ekstremnih stopa mortaliteta: 1854. i 1855. epidemija kolere za-

⁶¹ Stope prirodnog kretanja stanovništva Hrvatske i Slavonije, Dalmacije, Vojne krajine i Istre za razdoblje 1780.-1980. izračunao je na temelju procjena, podataka iz matičnih knjiga i popisa stanovništva demograf Jakov Gelo. Usp. Jakov GELO, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. g.*, Zagreb 1987., 274.-279.

cijelo je prouzročila visoku stopu (48‰) mortaliteta. Istra i osobito Dalmacija imaju najmanje oscilacija u stopama nataliteta i mortaliteta. Štoviše, s obzirom na to da su se u Dalmaciji stope mortaliteta, osim u vrijeme epidemije kolere (1855.), već od 20-ih godina 19. stoljeća stabilizirale na prosječnih 26‰-27‰, moguće je zaključiti da je u dijelovima priobalja i na otocima srednje i južne Dalmacije došlo do znatno ranijeg pada mortaliteta nego u kopnenom dijelu Dalmacije ili u ostalim hrvatskim pokrajinama. To upućuje na prve indikatore demografske tranzicije u kojoj stope smrtnosti padaju ispod 30‰, što se konkretno očituje u smanjenju smrtnosti, višoj ženidbenoj dobi i produljenju ljudskog vijeka.⁶²

Izvorno biološka, dobna struktura stanovništva jedna je od najvažnijih struktura, kako za proces razvoja stanovništva, tako i po svojim društveno-gospodarskim posljedicama.⁶³ Zacijelo niti jedna struktura ne daje vjerniju sliku povijesnog razvoja stanovništva u dugom vremenskom trajanju od strukture stanovništva po dobi. Dob ili starost kao statističko obilježje najčešće se definira prema navršenim godinama života, a moderni popisi strukturu stanovništva prema dobi iskazuju u jednogodišnjim ili petogodišnjim dobnim grupama.⁶⁴ Budući da je dobna struktura stanovništva pod snažnijim utjecajem fertiliteta (plodnosti), nego mortaliteta (smrtnosti), visoka rodnost u pravilu daje mlado stanovništvo. Pogledajmo stoga kako je u popisu 1857. izgledala struktura stanovništva po dobi. Odmah treba napomenuti da je podatke o dobnoj strukturi stanovništva popis grupirao prema dobnim skupinama koje se razlikuju od uobičajeno prihvaćenih u modernim popisima.⁶⁵ Popis, naime, razlikuje različite dobne skupine za muškarce i žene. Kod muškog stanovništva razlikuje 16, a kod ženskog samo 7 dobnih kategorija, s tim da niti jedna nije iskazana kao petogodišnja grupa! Za lakšu analizu, podaci su u tablici sažeti u šest dobnih skupina zajedno za muškarce i žene, i to u apsolutnim i relativnim brojevima.⁶⁶

⁶² Do zanimljivih rezultata u vezi s početkom demografske tranzicije došlo se na istraživačkom projektu pod naslovom *Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj*, koji se ostvaruje na doktorskom studiju „Povijest stanovništva“ na Sveučilištu u Dubrovniku. Projekt se provodi istraživanjem matičnih knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih u 13 različitih župa u Hrvatskoj za razdoblje 1870.-1880. Istraživanje je u nekim mjestima na dalmatinskom priobalju i otocima potvrdilo demografska obilježja koja se u mnogim detaljima bitno razlikuju od kopnene Dalmacije, a pogotovo od sjevernih dijelova Hrvatske. Podaci pokazuju da je u tim naseljima nekoliko desetljeća ranije nastupila prva etapa demografske tranzicije, vidljiva u padu smrtnosti, rastu stanovništva i produljenom ljudskom vijeku. Time se zapravo potvrđuje teza o postojanju više tipova demografske tranzicije, ovisno o utjecaju društvenih, gospodarskih i kulturnih čimbenika.

⁶³ A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *n. dj.*, 348.

⁶⁴ *Isto*, 348.-349.

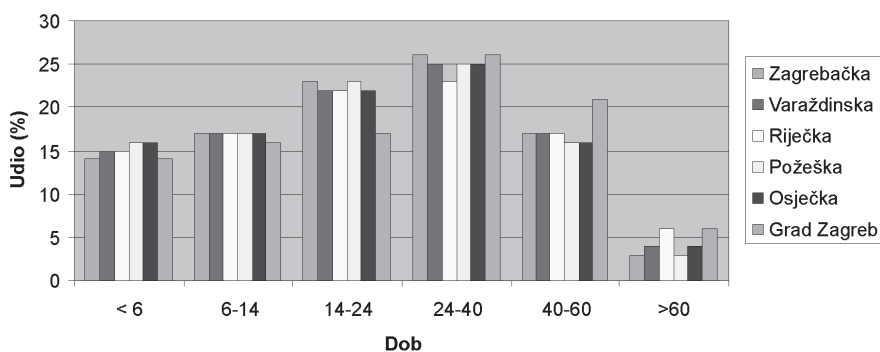
⁶⁵ *Statistische Übersichten*, VI.

⁶⁶ Muškarci su svrstani u 16 dobnih grupa: do 6 godina, 6-12, 12-14, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 21-24, 24-26, 26-40, 40-60 i preko 60 godina. Žene su svrstane u 7 dobnih grupa: do 6 godina, 6-12, 12-14, 14-24, 24-40, 40-60 i preko 60 godina. *Statistische Übersichten*, 122.

Tablica br. 5. Dobna struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije 1857. (županije i glavni grad Zagreb)

Županija	< 6.	6-14	14-24	24-40	40-60	60>	< 6.	6-14	14-24	24-40	40-60	60>
Zagrebačka	35.649	41.428	55.661	64.136	42.286	7.681	14.00	17.00	23.00	26.00	17.00	3.00
Varaždinska	39.465	44.291	56.421	63.205	43.584	9.281	15.00	17.00	22.00	25.00	17.00	4.00
Riječka	13.492	15.541	19.779	20.006	14.966	4.948	15.00	17.00	22.00	23.00	17.00	6.00
Požeška	17.205	18.177	23.968	26.557	16.660	2.928	16.00	17.00	23.00	25.00	16.00	3.00
Osječka	23.588	24.722	31.495	35.174	23.583	5.554	16.00	17.00	22.00	25.00	16.00	4.00
Grad Zagreb	1.810	2.056	2.238	3.471	2.758	752	14.00	16.00	17.00	26.00	21.00	6.00

Dobna struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije 1857.

Kao što se iz prethodne tablice i pripadajućega grafa može uočiti, u svim županijama, osim u gradu Zagrebu, dobna struktura stanovništva je vrlo slična. Da je riječ o mladom stanovništvu, potvrđuje široka dječja baza koja se u svim županijama kreće između 31 i 33 posto (djeca od 0 do 14 godina). Pridoda li im se skupina stanovništva mlađe dobi (14-24 godina), taj se zaključak dodatno potvrđuje jer na mlađe dobne skupine otpada od 54 do 56 posto od ukupnog stanovništva! Nedvojben dokaz da je u Hrvatskoj i Slavoniji riječ o predtranzicijskom stanovništvu⁶⁷ konačno pruža posljednja, tzv. staračka dob-

⁶⁷ Teorija demografske tranzicije znanstvena je teorija koja razvoj stanovništva gleda kao etapni proces temeljen na povijesnom iskustvu. Klasifikacija povijesnog razvoja stanovništva na etape i podetape izvodi se na temelju odnosa koji se u prirodnom kretanju stanovništva uspostavljaju između stopa nataliteta i mortaliteta. Preciznije rečeno, stopa prirodnog prirasta uzima se kao kriterij razdiobe stanovništva na pojedine etape. U biti, riječ je o trima etapama razvoja stanovništva: 1. predtranzicijskoj etapi, 2. etapi demografske tranzicije koja se događa u tri podetape: a) rane tranzicije, b) centralne tranzicije i c) kasne tranzicije i 3. posttranzicijskoj etapi. Predtranzicijsku etapu obilježavaju visoke stope nataliteta i mortaliteta zbog čega je stopa

na skupina (60 i više godina) koja je u svim županijama, osim u Riječkoj, izrazito niska (između 3 i 4 posto). Društveni kontekst dodatno objašnjava takvo stanje. Viši udio „radnih kontigenata“ stanovništva (dobne kategorije 24-60 godina) uočljiv je samo u gradu Zagrebu koji se u to vrijeme polako otvara procesu industrijalizacije. Očito je da s obzirom na postojeće okolnosti, industrijalizacija na širem području još nije bila moguća, što potvrđuje relativno stacionarna struktura stanovništva, obilježena malom unutarnjom i vanjskom pokretljivošću.

Kad je riječ dobnim strukturama u drugim hrvatskim pokrajinama, zanimljivo je vidjeti kakvo je stanje bilo u Dalmaciji budući da ta pokrajina u nekim svojim mikroregijama, napose na otocima i u dijelovima priobalja pokazuje početne znakove demografske tranzicije, vidljive poglavito u opadanju smrtnosti, o čemu je bilo riječi u bilješci br. 55. Ovdje se nećemo služiti tabličnim prikazom, nego ćemo protumačiti ukupne podatke za cijelu pokrajinu primjenjujući jednako načelo sažimanja dobnih skupina. Najuočljivija razlika može se opaziti u većem udjelu tzv. staračke dobne skupine. Takvih je na razini cijele Dalmacije prema podacima iz popisa čak 8%, dok ostale dobne kategorije ne strše bitno od onih u Hrvatskoj i Slavoniji (djeca do 6 godina 15%; djeca 6-14 godina 16%; mladi od 14 do 24 godina 20%; dobna skupina radno sposobnih ukupno 41% te skupina od 60 i više godina 8%).⁶⁸ Za čvrsto utemeljene zaključke o uzrocima većeg udjela starijih u stanovništvu Dalmacije svakako nedostaje pomnija analiza različitih uzroka, no oprezno se ipak može reći da u nekim dijelovima te pokrajine pad smrtnosti nije bio posljedica pada smrtnosti dojenčadi i male djece, nego ponajprije odraslih. Čini se da se proces dugotrajnijeg smanjivanja rodnošći⁶⁹ (fertilitetno determinirano starenje) događao nekoliko desetljeća ranije, što je dovelo do povećanja udjela stanovništva starijeg od 60 godina.

Uzroci stagnacije stanovništva Hrvatske i Slavonije dijelom se mogu osvijetliti uvidom u podatke o obiteljskom statusu. Najveći postotak stanovništva pripada neoženjenim muškarcima i neudanim ženama (računajući i djecu),

prirodnog prirasta obično vrlo niska. U etapi demografske tranzicije događaju se promjene u stopama nataliteta i mortaliteta, iz kojih proizlaze i različite stope prirodnog prirasta u pojedinim podetapama. U podetapi rane tranzicije stope nataliteta su visoke, dok stope mortaliteta značajno padaju. Taj se pad najčešće dovodi u vezu sa širenjem zdravstvene zaštite i napretkom medicine. Stanovništvo rane tranzicijske podetape obilježavaju mlade starosne strukture stanovništva koje pretežno živi od agrarne djelatnosti. U drugoj podetapi započinje pad nataliteta koji je razmjerno brži od stope mortaliteta pa u skladu s tim i stopa prirodnog prirasta lagano pada. U trećoj podetapi stope mortaliteta su stagnirajući niske, a i stope nataliteta se još lagano smanjuju, zbog čega dolazi do daljnjeg smanjivanja prirodnoga prirasta. U etapi demografske tranzicije raste broj starijih, više je žena a stanovništvo se pretežno bavi nepoljoprivrednim djelatnostima. U trećoj, posttranzicijskoj etapi zbog podjednako niskih stopa nataliteta i mortaliteta nizak je, često i nulti, prirodni prirast. Usp. A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *n. dj.*, 107.-109.

⁶⁸ Izračunato na temelju podataka iz popisa. Usp. *Statistische Übersichten*, 48.-49.

⁶⁹ Francuski demografi okupljeni oko Nacionalog instituta za demografske studije u Parizu (Institut National d'Études Démographiques) zastupaju tezu da je starenje stanovništva do današnjih dana izazvano isključivo snižavanjem rodnošći, a ne snižavanjem smrtnosti. Usp. A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *n. dj.*, 381.

gotovo 53% od ukupnog stanovništva. Oženjenih muškaraca je 20%, a udanih žena 20,5%. Udovaca i udovica je 6,5%.⁷⁰ Statističar Petar Matković, raspravljajući o problemu ženidbe, istaknuo je kako je visok udio oženjenih u Hrvatskoj i Slavoniji „među svim zemljama austro-ugarske carevine najpovoljnije razmjerje, što s hranitbenimi odnošaji u tiesnom savezu stoji, jer se ratarsko žiteljstvo rano ženi...“⁷¹ Osječka (43,96%) i Zagrebačka županija (42,160%) prednjačile su postotkom oženjenih muškaraca. Najveći postotak udanih žena imale su Osječka (45,01%), Požeška (44,26%) i Zagrebačka županija (43,43%). Neoženjenih muškaraca najviše je bilo u Riječkoj (61.82%), a najmanje u Osječkoj županiji (50,84%) te gradu Zagrebu (60,30%), dok je neudanih žena najviše u Riječkoj županiji (53,09%) i u gradu Zagrebu (52,75%).⁷² Zacijelo se gospodarsko-socijalna podloga za sklapanje braka razlikovala od ruralnih do urbanih područja te onih koja su zbog kronične oskudice i gladi doživjela pojačan odlazak muškog dijela stanovnika u potrazi za poslom. U Slavoniji je na veći broj sklopljenih brakova utjecao proces dijeljenja zadruga čije raspadanje nije uspio spriječiti ni ban Jelačić naredbom iz 1850.⁷³ Pokušaj uvođenja reda najavio je austrijski opći građanski zakon i Patent iz 1853. kojim je donesena odredba da će pitanje nasljedstva u zadrugama i diobe zadružnog zemljišta urediti poseban zakon, što je učinjeno 1868., a dopunjeno 1870. Zakonom o uređenju zadruga. Tim je zakonom bilo dopušteno dijeljenje zadruga, čak i na zahtjev žena.⁷⁴ Sklapanje braka i povećanje obitelji pri raspadu zadruga davali su veće šanse mladim parovima za dobivanje podijeljenoga zadružnog imetka. Osim gospodarsko-socijalnih čimbenika, na rano sklapanje braka utjecao je i demografski čimbenik. Nagli porast stanovništva u relativno povoljnim razdobljima bez kriznog mortaliteta, mogao se dovesti u stanje ravnoteže na nekoliko načina. Jedan je reguliranje veličine obitelji koja je ovisila o pozitivnome prirodnom prirastu. U područjima kao što je Hrvatsko primorje nedostatak muškaraca bio je uzrok manjeg broja sklopljenih brakova, dok su gradovi Rijeka i Zagreb pružali mogućnost pronalaženja posla, ali je skupoća života muškarce i žene podjednako sprječavala u zasnivanju braka ili još češće u njegovoj odgodi. Iako ne raspolažemo s podacima o udjelu vjenčanja na ukupan broj stanovnika, činjenica je da se taj udio vrlo sporo mijenja. Stoga će dobro poslužiti podaci iz 1867. kada je u Hrvatskoj i Slavoniji na jedno vjenčanje dolazilo 77 stanovnika, a u Vojnoj krajini 76 stanovnika. Na 100 brakova dolazilo je u Hrvatskoj i Slavoniji 43,5% zaručnika do 24 godine starosti, zaručnica

⁷⁰ *Statistische Übersichten*, 123.

⁷¹ P. MATKOVIĆ, *n. dj.*, 46.

⁷² *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie, zusammengestellt von der Direktion der administrativen Statistik im K.K. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten*, Neue Folge, Wien III. 1861., tabl. 2.

⁷³ J. Bösendorfer ističe da se „pod utjecajem liberalnih načela novog doba zadruga u svojim temeljima poljuljala. Svaki je član zadruga nastojao da raskine porodične veze, da se osamostali“. Usp. Josip BÖSENDORFER, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb 1950., 191.

⁷⁴ *Isto*, 191.

do 20 godina starosti 39,4%, a od 21 do 24 godine 24,4%. Na vojnokrajiškom području u brak je ulazilo još mlađe stanovništvo. Tamo je zaručnika do 24. godine bilo 60,7%, a zaručnica do 20 godina gotovo 48% te zaručnica od 21 do 24 godina 21,4%.⁷⁵

U svakom slučaju visok udio udanih žena i oženjenih muškaraca, a općenito još više niska dob ulaska u brak, povećavali su reprodukciju stanovništva, no ona je zbog još uvijek visokog mortaliteta, osobito dječjeg, utjecala na relativno nizak prirodni prirast. Štoviše, u nekim godinama promatranog razdoblja, epidemije poput kolere (1855.), tifusa (1855., 1856. i 1858.) i šarlaha (1858./59.) ili pak stalne epidemije boginja, uzimale su veliki broj života, čemu treba pridodati i latentnu glad u nekim pasivnim krajevima.⁷⁶ Organiziranje javnoga zdravstva tijekom apsolutističkog razdoblja pozitivne će učinke dati najprije u gradovima (bolnice) i kotarskim središtima (primalje), dok se na selu, u zabitim i siromašnim predjelima „na više milja jedva po koji liečnik nadje“. Promjene u zdravstvu prirodno su morale ići u smjeru udaljavanja Hrvatske i Slavonije od opće gospodarske i socijalne zaostalosti te približavanja procesu demografske tranzicije. Međutim, prikazane stope prirodnog prirasta ostaju niske i sljedeća dva desetljeća.

U metodološkom pogledu zacijelo su najnepouzdaniji podaci o zanimanju stanovništva, što je priznao i bečki ured administrativne statistike. U uvodnim napomenama popisa naglašeno je „*da je točno znanje kako se stanovništvo grupira prema različitim granama zanimanja prijeko potrebno za shvaćanje narodno-gospodarskog stanja jedne zemlje*“, ali se odmah govori i o teškoćama izvršenja te zadaće, čime se opravdava da se popis ograničio samo na najvažnije kategorije zanimanja.⁷⁷ Najveće teškoće pri analizi ili usporedbi proizlaze iz nejasne društvene strukture. Popisna listina predviđjela je 18 rubrika za podatke o zanimanju stanovništva, njihovu privređivanju ili izvoru izdržavanja. Kako uz spomenute listine nije bilo dodatnih preciznih klasifikacijskih napomena, upis u rubrike zanimanja uglavnom je ovisio o tumačenju osobe koja ga je vršila. Zanimanja stanovništva klasificirana su u sljedeće grupe: svećenstvo, činovništvo, vojska, književnici i umjetnici, odvjetnici i bilježnici, sanitetsko osoblje, zemljoposjednici, vlasnici rudnika, zakupci, kućevlasnici i rentijeri, tvorničari i obrtnici, trgovci, lađari i ribari, pomoćni radnici u poljoprivredi, pomoćni radnici u obrtu, pomoćni radnici u trgovini, ostale sluge, nadničari, ostali muškarci stariji od 14 godina, žene i djeca.⁷⁸ Prvih 17 rubrika odnosi se na tzv. samostalne tj. one koji stvaraju dohodak. Takvih je prema tim podacima samo 36% od ukupnog stanovništva. Nesamostalnih, obuhvaćenih u posljednjoj 18. rubrici bilo je čak 64%. Taj odnos je nerealan jer u aktivno

⁷⁵ P. MATKOVIĆ, *n. dj.*, 46.-47.

⁷⁶ M. GROSS, *n. dj.*, 42.

⁷⁷ *Statistische Übersichten*, V.

⁷⁸ *Statistische Übersichten*, 121.

Stanovništvo Hrvatske i Slavonije prema zanimanju 1857. u postocima⁷⁹

1	Svećenici	0,17
2	Činovnici	0,34
3	Vojnici	1,89
4	Književnici i umjetnici	0,06
5	Odvjetnici i bilježnici	0,01
6	Sanitetsko osoblje	0,05
7	Zemljoposjednici, vlasnici rudnika, zakupci	10,40
8	Kućevlasnici i rentijeri	0,40
9	Tvorničari i obrtnici	0,86
10	Trgovci	0,16
11	Lađari i ribari	1,09
12	Pomoćni radnici u poljoprivredi	15,66
13	Pomoćni radnici u obrtu	0,79
14	Pomoćni radnici u trgovini	0,09
15	Ostale sluge	0,84
16	Nadničari	1,03
17	Ostali muškarci stariji od 14 godina	2,22
18	Žene i djeca mlađa od 14 godina	63,94
	UKUPNO	100,00

stanovništvo nisu bile uračunate žene – članovi obitelji koje su aktivno radile ili pomagale u različitim poslovima. Iz podataka o zanimanju nije moguće izdvojiti ni skupinu činovnika jer se oni, osim u 2. grupi, pomiješani nalaze i u 3., 5. i 6., a vjerojatno i u 8. i 9. grupi zanimanja. Zbrka u tumačenju pojedinih zanimanja dolazi iz veoma nejasnih pojmova o socijalnoj stratifikaciji koja je u to doba bila prilično jednostavna. To se najbolje može vidjeti pri razvrstavanju obilježja *radnik*. Radnici su ponekad svrstavani u grupu pomoćnih radnika u poljoprivredi, ponekad u grupu pomoćnih radnika u obrtu. Nejasan je također pojam nadničara i pomoćnih radnika, dok kućevlasnici i rentijeri često imaju još poneko zanimanje.

⁷⁹ Zbog gotovo nemogućeg preciznog izračuna postotnog odnosa između samostalnih i nesamostalnih preuzeli smo metodologiju kojom se poslužio V. Serdar u izračunavanju postotnog udjela zanimanja. On je iz skupine radnika izlučio pomoćne radnike u poljoprivredi, „jer nju gotovo čitavu sačinjavaju muški članovi obitelji, koji pomažu glavu obitelji u njegovom radu na poljoprivrednom gospodarstvu i koji, po pravilu, za taj rad ne primaju određenu plaću u novcu“. Bez te skupine, radnici su činili 7,6% od ukupnog aktivnog stanovništva, odnosno 2,8% od ukupnog stanovništva. Industrijski i obrtni radnici činili su 2,2% udjela u aktivnom stanovništvu, odnosno 0,8% od ukupnog stanovništva. Usp. V. SERDAR, *Popis stanovništva u Hrvatskoj*, 206.-207. Tablični prikaz stanovništva Hrvatske i Slavonije 1857. prema zanimanju nalazi se i u knjizi M. Gross. Usp. M. GROSS, *n. dj.*, 57.-59.

Zaključno se može reći da podaci o zanimanju iz popisa 1857. ne omogućuju niti grube obrise socijalnog sastava stanovništva. Zapravo, više zamagljuje nego što izoštravaju elemente početnog procesa preraspodjele stanovništva među djelatnostima ukupnog gospodarstva, zbog čega bi se postojeći postotni omjeri između samostalnih i uzdržavanih trebali podvrći dodatnom istraživanju i analizi. Konačno, podaci su neusporedivi sa svim ostalim popisima jer je popisna metodologija u međuvremenu „izbrusila” pojmove u strukturi stanovništva prema obilježjima *djelatnost, zanimanje, položaj u zanimanju* i sl., a koji u popisu 1857. nisu postojali.

Zaključak

Prvi moderni popis stanovništva, od čijeg je provođenja prošlo 150 godina, provela je Habsburška monarhija u sklopu neoapsolutističkog režima i s njim povezanih modernizacijskih reformi. Popis je značio svojevrsnu prekretnicu jer je tim velikim pothvatom koji je obuhvatio gotovo 40 milijuna ljudi bilo završeno protostatističko razdoblje u kojemu su se podaci o stanovništvu najčešće prikupljali u fiskalne svrhe. Prvi opći popis iz 1857. nastojao je zadovoljiti četiri bitna načela na kojima se temelje moderni popisi stanovništva: individualnost, trenutačnost, univerzalnost i periodičnost. Međutim, s povijesno-demografskog gledišta, može se zaključiti da su te ambicije bile tek djelomično ostvarene.

Provedba tzv. modernizacije izvana i odozgo u jedinstvenoj apsolutističkoj državi koju je bečko središte namjeravalo postići bez obzira na gospodarsku razinu njezinih pokrajina vrlo je brzo pokazala mnogobrojne i teško premostive pukotine. Bachov se sustav oslanjao na modernizatorske mehanizme s ciljem stvaranja unitarne države. Nametnutom modernizacijom hrvatske su pokrajine zbog gospodarske nerazvijenosti, nerazvijenosti društvenih struktura te stagnirajuće razine stanovništva mogle postići tek uklanjanje feudalnih struktura, dok su istodobno neka područja Monarhije, već zahvaćena industrijskom revolucijom, apsolutističkim reformama dobila nove financijske i gospodarske poticaje za još brži razvoj.

Političke i socijalne okolnosti provedbe prvoga općeg popisa stanovništva pokazuju isprepletenost demografskog i gospodarsko-socijalnog razvoja. Statistički podaci iz popisa zorno svjedoče da su civilna Hrvatska i Slavonija, vojnokrajiško područje, Dalmacija i Istra sredinom 50-ih godina 19. stoljeća pretežno statična društva u kojima je agrarna djelatnost prevladavajuća grana proizvodnje. Procjena gospodarskih odnosa u interakciji s demografskim promjenama pokazuje da su demografski procesi uvelike ovisili o gospodarskim prilikama jer gotovo svaki od statističkih obilježja koja je ponudio popis 1857. oslikava razinu demografske i gospodarske dinamike. Prema tim obilježjima ukupno stanovništvo relativno se sporo povećavalo zbog slabe prostorne pokretljivosti, a dolazak i zapošljavanje nezavičajnih u Provincijal bilo je indu-

cirano pretežno vanjskim čimbenicima. Visok udio udanih žena i oženjenih muškaraca te niska dob ulaska u brak, povećavali su reprodukciju stanovništva, no ona je zbog visokog mortaliteta, osobito dječjeg, utjecala na relativno nizak prirodni prirast. Štoviše, u nekim godinama promatranog razdoblja, stalne epidemije poput kolere, tifusa i šarlaha ili epidemije boginja, uzimale su veliki broj života, čemu treba pridodati i latentnu glad u nekim pasivnim krajevima. Stanovništvo Hrvatske i Slavonije pokazuje da u razdoblju neoapsolutizma još uvijek nema naznaka početka procesa demografske tranzicije.

Prvi opći popis stanovništva 1857. u Habsburškoj monarhiji pokazao je mnogobrojne konceptijske i metodološke slabosti zbog čega je većina njegovih popisnih obilježja teško usporediva s rezultatima svih sljedećih popisa. Primjerice, to se osobito odnosi na podatke o zanimanju stanovništva. Ipak, i takav, on je važan povijesno-demografski izvor, osobito u kontekstu komparativne analize podataka o stanovništvu srednjoeuropskog okruženja. Popis 1857. pruža uvid u povijesno kretanje koje se, uz oprez, može prihvatiti kao realno u razdoblju habsburške epohe.

SUMMARY

THE FIRST GENERAL CENSUS IN THE HABSBURG MONARCHY IN 1857: CONCEPTION, METHODOLOGY AND CLASSIFICATION OF CENSUS LABELS

This article, which is based on original and secondary sources, analyzes the first general census held in the Habsburg Monarchy in 1857. The author analyzes critically the conception and methodology of this census, and tests its value as a historical source. The article considers the historical context in which the census was taken, and likewise shows the most important theories of population and census-taking in this proto-statistical time period.

Key words: Habsburg Monarchy, First General Population Census in 1857, Historical demography